

התפיסה הסובייטית באשר לזכות הקיום של מדינת ישראל

אלכסיי גרומיקו

המאמר מוקדש לשילוב ייחודי של גורמים אובייקטיביים וסובייקטיביים שהובילו להקמתה של מדינת ישראל. הוא מציג את הרקע המוקדם ואת מהלך האירועים המיידים של הקמת המדינה, תפקיד האו"ם, עמדות מעצמות־העל, ובכלל זאת חפיפת האינטרסים של ברית המועצות וארצות הברית בעניין זה. עולה כי לברית המועצות היה תפקיד מכריע בהקמתה במזרח התיכון של מדינה חדשה, שנהנית מהכרה בינלאומית רחבה. המאמר מנתח את שינויי העמדה הסובייטית בהמשך הדרך, מתוך הבנת השינויים במצב הגיאופוליטי הבינלאומי. המחקר מעיד כי בלא קשר לתלאות הפוליטיקה הגלובלית של ברית המועצות, היא המשיכה ודבקה הן בכורח להקים מדינה פלסטינית והן בזכות הקיום של המדינה היהודית. המחבר מציג את תפקידו של אנדריי גרומיקו בהקמתה של ישראל, את הסיבות וההקשר של ניתוק היחסים הדיפלומטיים בשנת 1967 ואת המאמצים לחידושם.

רוב המדינות הקיימות בימינו קמו במאה ה־20. היו לכך סיבות רבות ובראשן מלחמת העולם הראשונה והשנייה, התפרקות האימפריות, המאבק נגד הקולוניאליזם ונפילת ברית המועצות. מרבית המדינות שקמו במאה ה־20 נוצרו לראשונה בהיסטוריה: עמיהן לא זכו קודם לכן בריבונות, ודאי לא במדינה משלהם. עמים אחרים הקימו מדינות משלהם אך איבדו אותן עד מהרה, בין היתר בעקבות מהפכת 1917 ברוסיה ואירועים שהתרחשו בעקבותיה.

חלק מהעמים יכולים להתחקות אחר שורשי עצמאותם הנתועים בהיסטוריה בת מאות שנים של אימפריות ותרבויות מקומיות, דוגמת אלה שביבשת אפריקה או באמריקה הלטינית. יוצא מן הכלל ונדיר למדי הוא המקרה של מדינות שקדמו להן ישויות פוליטיות עצמאיות אשר הופיעו עוד בעת העתיקה, ולאחר מכן איבדו את עצמאותן או את האוטונומיה שלהן למשך אלפי שנים. ממלכת יהודה, למשל, הייתה בשנת 63 לפני הספירה הנוצרית למדינת חסות של רומא, ובשנת 70 לספירה, בעקבות המרד הגדול נגד הרומאים, הפכה הממלכה לפרובינקיה באימפריה הרומית. להגשמת חלומם להקים מחדש את מדינתם נאלצו היהודים לחכות יותר מאלפיים שנה.

כמו במקרים רבים אחרים, את הדרך לקבלת עצמאות פרצה עבור היהודים המלחמה. הייתה זו מלחמת העולם השנייה, על זוועותיה ותוצאותיה הפוליטיות – ניצחון בעלות הברית והנחלת תבוסה ניצחת לגרמניה הנאצית, לשותפותיה ולגרורותיה. בעקבות זאת השתנתה במידה ניכרת ואף מן היסוד המפה המדינית של אזורים רבים בעולם, אך לא היה די בכך לקידום לידתה של מדינת ישראל. את התנאים ההכרחיים לכך ביססה הקמתו של ארגון האומות המאוחדות, אשר אפשר לארצות הברית ולברית המועצות לקיים בין כתליו

שיתופי פעולה ולפתור יחדיו בעיות מדיניות רחבות היקף. בהיעדרו של רכיב אחד מאלה, אפשר שמדינת ישראל לא הייתה קמה.

תפקידה של ברית המועצות הפך בהקשר זה למכריע – ללא תמיכתן של מוסקבה ושל בעלות בריתה, הקמתה הלגיטימית של מדינת ישראל בהתאם להחלטת האו"ם לא הייתה מתממשת. ייתכן כי מדינת ישראל הייתה קמה בתצורה כזו או אחרת בכל זאת, אולם במקרה זה היא הייתה הופכת למדינה בלתי מוכרת או מוכרת למחצה מבחינת מעמדה הבינלאומי. לאופי היחסים השוטפים בין שתי מעצמות העל באותם הימים הייתה השפעה ניכרת על ההתפתחויות ההיסטוריות. הגורמים האובייקטיביים והסובייקטיביים שהביאו להקמתה של מדינת ישראל כרוכים זה בזה בצורה הדוקה: כמו בטיפת מים, השתקפו בהם התהפוכות האידיאלוגיות, הגיאופוליטיות והכלכליות של התקופה.

האירועים הקשורים בהקמתה של מדינת ישראל מראים כי המלחמה הקרה לא החלה באחת בשנת 1945, אלא התפתחה לאורך המחצית השנייה של שנות ה-40 של המאה ה-20. ואולם בעשורים שלאחר מכן, לא זו בלבד שמעצמות העל התנצחו זו עם זו על במת האו"ם, הן גם הגשימו מטרות משותפות כאשר האינטרסים שלהן הצטלבו במישורין או בעקיפין. כך קרה בשנים 1947–1948 בעניין מדינת ישראל ובשנת 1956 באותו אזור, כאשר ברית המועצות וארצות הברית, כל אחת מסיבותיה היא, יצאו נגד ההרפתקה הצבאית בסואץ של לונדון, פריז ותל אביב. ואולם בעת הזו, חילופי הצד במארג הבריתות והשותפויות האסטרטגיות של מעצמות העל במזרח התיכון כבר התרחשו: ישראל הפכה ליריבתה של מוסקבה, ואילו העולם הערבי הפך לבעל בריתם של הסובייטים.

כל אחת מחברות "השלישייה הגדולה" תרמה את חלקה להקמת המדינה היהודית. בריטניה עשתה זאת עוד בנובמבר 1917, כאשר בהוראת שר החוץ הבריטי שיגר ארתור ג'יימס בלפור איגרת ללורד ליונל וולטר רוטשילד, מנהיגם של הציונים הבריטים. ב'הצהרת בלפור' הביעה בריטניה תמיכה בהקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. בזמן, במסגרת הלחימה בטורקים במלחמת העולם הראשונה, תלתה בריטניה את ידה בשיתוף פעולה צבאי עם הערבים, ודמותו של לורנס איש ערב הפכה לסמל של מדיניות זו. בשנת 1920 כלל חבר הלאומים את הצהרת בלפור בכתב המנדט לשליטה על ארץ ישראל, שאותו העניק לבריטניה בוועידת סן רמו. בוועידה זו דנו המעצמות המנצחות במלחמת העולם הראשונה בחלוקה של האימפריה העות'מאנית. באותה שנה כלל חבר הלאומים את הצהרת בלפור גם בהסכם סוור (Treaty of Sèvres) עם האימפריה העות'מאנית. כך הפכה הצהרת בלפור לחלק מהמשפט הבינלאומי, והמנדט הבריטי אושר סופית כעבור שנתיים. החלק המזרחי והגדול ביותר של ארץ ישראל בתחום המנדט כלל תחילה את עבר-הירדן (לימים ממלכת ירדן). מאוחר יותר מדינאים ישראלים המתנגדים להקמתה של מדינה פלסטינית נתלו בעובדה זו וטענו כי מדינה פלסטינית קיימת כבר – זוהי ירדן.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה גם לאימפריה הרוסית היה חלק בתוכניות לחלוקת שטחים במזרח התיכון. בשנת 1916 תיאמו עימה בריטניה וצרפת את תנאי הסכם סייקס-פיקו. יוזכר גם כי החל משנת 1847 פעל בירושלים מיסיון הכנסייה הרוסית האורתודוקסית, שתרם לעיצוב ציבורה של "ארץ ישראל הרוסית" ולפתיחתה בשנת 1858 של הקונסוליה הרוסית הראשונה בירושלים.

ברית המועצות גילתה עניין בסוגיית ארץ ישראל וביהודי ארץ ישראל כבר במהלך מלחמת העולם השנייה. על כך מעידים המגעים של הדיפלומטים הסובייטים שהתנהלו עם נציגי התנועה הציונית. כך, השגריר הסובייטי היוצא בלונדון איוואן מאיסקי ביקר בירושלים באוקטובר 1943 וזכה לסיור בעיר עם ראש ממשלת ישראל לעתיד, דוד בן-גוריון.

המהלכים הקשורים בהכרה בינלאומית במדינת ישראל בשנים 1947–1948 היוו הצהרת כוונות סובייטית נוספת בדבר עניינה של ברית המועצות לפעול לחיזוק מעמדה במזרח התיכון. הפעם הבאה שברית המועצות שבה לאזור, ומאז כבר למשך תקופה ארוכה, הייתה בשנת 1955, באמצעות הידוק היחסים עם מצרים. הנרי קסינג'ר אפיין מהלך זה של ניקיטה חרושצ'וב כניסיון לדלג מעל חגורת הבידוד שיצרה ארצות הברית מסביב לברית המועצות, באמצעות 'ברית בגדאד' (Kissinger, 1997, p. 471).

חזרתה הרביעית של רוסיה למזרח התיכון התרחשה רק במאה ה-21, לאחר התפרקות ברית המועצות. זמן קצר לפני כן, באוקטובר 1991 חידשו מוסקבה ותל אביב את יחסיהן הדיפלומטיים. בתקופה שלאחר חידוש היחסים עם ישראל בחרה רוסיה, לראשונה בתולדות מדיניות החוץ שלה, לפתח במקביל יחסים הדוקים עם ישראל, עם מדינות ערב ועם איראן. ההשפעה הרוסית במזרח התיכון הגיעה לרמתה של ההשפעה הסובייטית ואולי אף מעבר לכך, לאחר תחילת הסיוע הצבאי הרוסי לסוריה בשנת 2015.

התמיכה הסובייטית בהקמת ישראל ובשנותיה הראשונות

בשנת 1947 החלה לונדון לראות במנדט על ארץ ישראל עול כבד, בייחוד כשמפלגת הלייבור ששלטה בבריטניה הייתה נטולת הלכי רוח פרו-ציוניים, כאלה שאפיינו את מפלגת השמרנים בראשות וינסטון צ'רצ'יל. בריטניה, שהניעה באמצעות הצהרת בלפור את תהליך יצירת המדינה ליהודים, ביכרה אז את קידום היחסים עם הערבים והעדיפה אינטרסים בתחום הנפט. בסופו של דבר קיבלה בריטניה את ההחלטה להעביר את סוגיית עתידה של ארץ ישראל לידי האו"ם. לורנס ג'יימס, מחבר אחד הספרים הטובים ביותר על תולדות האימפריה הבריטית, תיאר את התקופה הזו כך: "בשלהי ספטמבר 1947 משך הקבינט [הבריטי] את ידיו מהטיפול במצב המורכב והגוזל משאבים רבים בארץ ישראל. מאה אלף אנשי צבא לא יכלו לבלום את סחרור ההסלמה של הטרור והאנטי-טרור; חבל הארץ כולו היה נראה בלתי ניתן לשליטה" (James, 1997, p. 571). האימפריה הנחלשת הלכה ואיבדה בהדרגה עניין בשימור השליטה באזורים המאתגרים במיוחד עבורה. ארץ ישראל הפכה לאזור כזה בדיוק, שבו ארגוני המחתרת הצבאיים כמו אצ"ל ולח"י ביצעו פעולות טרור, ביניהן התנקשויות באישים פוליטיים ובחיילים בריטים. ארגון הלח"י נמנה עם אבות "הטרור המזרח-תיכוני" (Primakov, 2012, p. 23). פיגוע התופת הנורא ביותר היה הפיצוץ במלון המלך דוד בירושלים, ששימש משכנם של שלטונות המנדט הבריטיים בארץ ישראל. בפיגוע נהרגו 91 בני אדם. עם לוחמי הארגון המפגע נמנה גם יצחק שמיר, לימים ראש ממשלת ישראל, ומנחם בגין, שגם הוא היה לימים ראש ממשלת ישראל ואף חתן פרס נובל לשלום. יש הטוענים כי בגין שמר על מגעים עם שירותי הביון הסובייטיים שהחזיקו בישראל רשת סוכנים. לאחר הקמת מדינת ישראל פנו לטרור השיטתי גם הארגונים הערביים-פלסטיניים (Rybas, 2011, p. 212).

במשל האמריקאי התגלעה מחלוקת אשר לכדאיות הקמתה של מדינת ישראל. לאחר ויכוחים רבים עם אנשי צוותו ומפגשים עם מנהיגי התנועה הציונית, קיבל הנשיא טרומן את ההחלטה לתמוך בכל זאת בהקמת מדינת ישראל. חילוקי הדעות בתוך הממשל האמריקאי בסוגיה זו הגיעו למעשה לכדי חתירה תחת הוראות הנשיא, גם מצד חברי המשלחת האמריקאית באו"ם.

בברית המועצות, לעומת זאת, הלכה והתחזקה העמדה כי הגורם היהודי יכול להיות קלף מיקוח עיקרי בידי מוסקבה לקידום האינטרסים שלה במזרח התיכון. זאת בין היתר לאור העובדה שבקרוב זרם העולים הגובר לארץ ישראל רווחה הנטייה להשקפות סוציאליסטיות. העמדה שהציגה ברית המועצות במושב העצרת הכללית של האו"ם בנובמבר 1946 תמכה בהענקת עצמאות לארץ ישראל, או לחלופין בהכנסתה תחת חסות האו"ם (Solov'eva, 2012). ההנהגה הסובייטית הציעה שהאו"ם יגבש מעמד של ארץ ישראל עצמאית, דמוקרטית ומאוחדת. במילים אחרות, ההצעה הייתה להקים מדינה יהודית-ערבית מאוחדת.

לאור זאת היה נאוומו של אנדריי גרומיקו, שהיה הנציג הקבוע מטעם ברית המועצות באו"ם, מפתיע ביותר. בהופעתו במושב המיוחד הראשון של העצרת הכללית ב-14 במאי 1947 לא שלל גרומיקו גם את האפשרות לפתרון אחר של סוגיית ארץ ישראל, והוא חלוקתה לשתי מדינות עצמאיות. הנאום עורר את התפעלותם של בן-גוריון, שהיה אז יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, ושל חיים וייצמן, לימים נשיאה הראשון של מדינת ישראל (Agapov, 2015). לשינוי עקרוני זה במדיניותה של מוסקבה הביאו שורה של גורמים, ובהם שיקולים אידיאולוגיים והומניטריים. שנים רבות לאחר מכן אמר גרומיקו בשיחה עם שר החוץ הישראלי יצחק שמיר, כי "אין זה מקרי שבזמנו הפכנו ליוזמי הקמתה של ישראל כמדינה. מצידו היה זה צעד פוליטי והומני" (Epshteyn, 2015).

בכל זאת, השיקולים הגיאופוליטיים הם שהובילו, קרי, הרצון לממש את הפתרון שיכאיב באופן המרבי לבריטים והשאפה לרכוש במידת האפשר בעלת ברית חדשה במזרח התיכון. זאת ועוד, בקרמלין ידעו לבטח כי גם נשיא ארצות הברית טרומן נטה לפתרון שתי המדינות, למרות ההתנגדות העיקשת לפתרון זה מצד מרבית מקורביו, לרבות מזכיר המדינה ג'ורג' מרשל ושר ההגנה ג'יימס פורסטל. טרומן הושפע במידה רבה משיחותיו החשאיות עם וייצמן.

עמדתה של ברית המועצות הייתה בעד הקמת מדינת ישראל, בה בשעה שהחלה לנהל בעצמות גוברת מסע אנטישמי ואנטי-ציוני בתוך אוכלוסייתה היא. בינואר 1948, אנדריי ז'דנוב (Zhdanov), מבכירי התועמלנים הסובייטיים, עשה לראשונה שימוש בנאום רשמי בביטוי "קוסמופוליט חסר שורשים" (безродный космополит), שרק בהמשך אותה שנה החלה להתלוות אליו קונוטציה אנטישמית מובהקת. במילים אחרות, בשנים 1946–1947 עדיין לא הורגשו סתירות משמעותיות בין הנטייה במדיניות החוץ הסובייטית לתמוך בתנועה הציונית בארץ ישראל לבין ההתנהלות בזירה הפנימית בברית המועצות. 'פרשת הרופאים' (האשמות שווא של רופאים ממוצא יהודי בקנוניה להרעיל את בכירי המשטר הסובייטי, שבמסגרתה הגישה האנטישמית במוסקבה הפכה גלויה לכול) התרחשה רק בראשית 1953.

לפרסום נרחב יותר זכה נאוומו של גרומיקו ב-26 בנובמבר 1947 במליאת המושב השני של העצרת הכללית של האו"ם. בנאום זה גרומיקו כבר התבטא באופן חד-משמעי בעד הקמת שתי מדינות בארץ ישראל. ייתכן כי אלמלא נאום זה, התפלגות הקולות בעד ונגד החלטת עצרת האו"ם מס' 181 (II) מה-29 בנובמבר 1947

בדבר חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות – היהודית והערבית – הייתה שונה. לקבלת ההחלטה היו דרושים שני שלישים מהקולות, דבר שלא היה מובטח. שלושים ושלוש מדינות הצביעו בעד, שלוש-עשרה – נגד ועשר מדינות נמנעו. אי אפשר היה להשיג תוצאה זו ללא קולותיהן של ברית המועצות, הרפובליקה הסובייטית של אוקראינה, הרפובליקה הסובייטית של בלרוס, צ'כוסלובקיה ופולין. מצדדי הקמת הבית הלאומי לעם היהודי מחאו כפיים לגרומיקו, והמשורר מילטון אוסט כתב לכבודו פואמה (Agapov, 2015).

נאומו של גרומיקו ב־30 בדצמבר 1947 בישיבת האגודה האמריקאית לסופרים, אומנים ומדענים יהודים זכה אף הוא לתהודה רבה. בנאום זה הוקדשה תשומת לב רבה לחשיבות שיתוף הפעולה בין מוסקבה לווינגטון. גרומיקו הדגיש כי על קבלת ההחלטה בנושא ארץ ישראל ועל מימושה הצפוי הלכה למעשה "מקילה העובדה כי התברר שבסוגיה זו מעצמות־העל כמו ברית המועצות וארצות הברית אכן יכולות להידבר" (Solov'eva, 2012). עמדתו של הבית הלבן בסוגיית ארץ ישראל, שהייתה שונה מהותית מהאינטרסים של בריטניה, הדגימה עד כמה אסימטריים יהיו "היחסים המיוחדים" בין ווינגטון ללונדון. האחרונה תרגיש זאת ביתר שאת במזרח התיכון כעבור עשור במהלך משבר סואץ.

את נאומו הבא, שתרם ליישומה בפועל של החלטה 181, נשא גרומיקו ב־20 באפריל 1948. אז עדיין לא היה ברור לגמרי אם וכיצד ההחלטה תיושם. הנציג הקבוע של ברית המועצות באו"ם התבטא נגד הצעתה של ארצות הברית, שנתמכה גם על ידי בריטניה, בדבר כינון החסות הבינלאומית על ארץ ישראל. מימוש ההצעה נמנע בזכות העמדה הסובייטית. באמצע מאי 1948 פתחו למעשה מוסקבה ווינגטון במרוץ לבכורה על ההכרה במדינת ישראל, שעל כינונה הכריז בן־גוריון ב־14 במאי 1948. אומנם עוד באותו היום חתם הנשיא טרומן על המסמך שהכיר בישראל כמדינה חדשה דה פקטו, אולם ברית המועצות הייתה המעצמה הראשונה שהכירה בישראל כמדינה דה יורה ב־18 במאי.

בקרמלין לא היו אשליות לגבי מגמת האירועים במזרח התיכון. לפי זיכרונותיו של גרומיקו, כאשר בשנת 1948 הצביע הפוליטיביו (הגוף המבצע של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות) בעד ההכרה במדינה היהודית, התהלך סטלין הלוח וחזרו עבודתו במשך זמן רב, בעודו מעשן מקטרת ושותק. לאחר מכן אמר: "שלוש לא יהיה כאן עוד" (Grinevskiy, 2000, p. 11). עד למועד ההכרזה על הקמת מדינת ישראל הצטבר במזרח התיכון נשק רב, שבו הצטיידו מבעוד מועד הערבים והיהודים גם יחד. מדינות ערב קיבלו את אמצעי הלחימה שלהן בעיקר מבריטניה, במסגרת חוזים גדולים שעליהם חתמו עם לונדון. יהודי ארץ ישראל קיבלו בעיקר נשק שלל גרמני באמצעות צ'כוסלובקיה. בתחילת 1948 הם הפנו דרך גרומיקו בקשות חוזרות ונשנות בסוגיה זו למוסקבה (Goreslavskaya, 2009, p. 165). זאת ועוד, גרומיקו הטיל במסגרת האו"ם וטו על הצעת החלטה לחסום מכירת נשק לארץ ישראל. על התפקיד המשמעותי שמילאה הדיפלומטיה הסובייטית בסוגיית כינון מדינת ישראל מעידים היטב דבריו של הציר הישראלי במוסקבה בשנת 1949, מרדכי נמיר, שאמר כי גרומיקו הוא "אדם שאת שמו מכיר כל תלמיד בית ספר בישראל" (Agapov, 2015). חילופי הצד בבריתות ובשותפויות במזרח התיכון – ההימור הסובייטי המוקדם על פיתוח יחסים עם ישראל ו"העברת הז'יטונים" כעבור שנים אחדות לצד הערבי – משקפים את השינוי שחל בעמדותיהן של מעצמות־העל בהשפעת התמורות הטקטוניות בפוליטיקה עולמית. צעדיה של מוסקבה בהקשר זה משקפים היגיון אסטרטגי מבוסס. ברי כי בקרמלין יכלו גם לא לאחוז בעמדה כה אקטיבית בשנים 1947–1948 ביחס

לארץ ישראל, ולא להתערב בתהליכים הסבוכים באזור. במקרה כזה תפקידה של ברית המועצות היה נעדר מתולדות הקמת מדינת ישראל, ומוסקבה הייתה מפסידה את ההזדמנות להפגין את משקלה כמדינה מייסדת של א"ם. זאת ועוד, בחירתה של ברית המועצות להתערב בסוגיית ארץ ישראל המחיישה את הפוטנציאל החיובי לשיתוף הפעולה בינה לבין ארצות הברית – שתי מדינות שהיו בדרכן להפוך למעצמות-על. ההכרה של ברית המועצות במדינת ישראל הסבה נזק מוגבל בלבד ליחסיה עם מדינות ערב, ולא הפריעה לברית המועצות להדקם מאוחר יותר לכדי בריתות עם חלקן. באותו האופן, הנסיגה המהירה מיחסי הידידות עם ישראל והמעבר לעימות נוקשה עימה לא מנעו מברית המועצות להמשיך לדבוק בעמדה איתנה המצדדת בזכותה של המדינה היהודית להתקיים, ולא סתמו את הגולל על יחסים בונים עם ישראל בעתיד. גם מומחים אמריקאים מובילים ציינו לטובה את העמדה העקרונית של ברית המועצות בסוגיית ההכרה במדינת ישראל. כך, בשנת 1970 כתב הרברט דינרשטיין כי "בסכסוך הישראלי-ערבי הסובייטים מעולם לא דבקו בעמדה הרדיקלית הגורסת כי על מדינת ישראל להפסיק להתקיים. העמדה הסובייטית תמיד הייתה כי על ישראל להחזיר חלק מהשטחים הכבושים במועד זה או אחר, אך אף פעם לא קבעה כי עליה לחדול להתקיים" (Dinerstein, 1970, p. 127).

שנות ניתוק היחסים

לאחר אירועי 1947-1948, ההתפתחות הדרמטית ביותר ביחסי ישראל-ברית המועצות הייתה ניתוק היחסים בין שתי המדינות ב-10 ביוני 1967, בעקבות מלחמת ששת הימים (לפני כן היחסים נותקו לכמה חודשים ב-1953, עוד בימי חייו של סטלין). כך הגיבה ברית המועצות להתעלמות המוחלטת של ישראל משלוש החלטות מועצת הביטחון של האו"ם (מה-6, ה-7 וה-9 ביוני 1967). הסובייטים דרשו מישראל להפסיק את האש לאלתר בהתאם להחלטות אלה, והזהירו כי אחרת יבחנו מחדש את יחסייהם עימה. ואולם נדמה שלניתוק היחסים עם ישראל הייתה סיבה נוספת, משמעותית יותר. את ההצעה לניתוק היחסים יכול היה גרומיקו לשלב בדיון הפוליטיביו במטרה למנוע את הישאבותה של ברית המועצות למלחמה במזרח התיכון – צעד שאליו נטו בהנהגה הסובייטית הצבאית (Epshteyn, 2015). באמצעות מהלך זה אפשר היה להימנע מהתנגשות צבאית ישירה עם ארצות הברית וממשבר הדומה במאפייניו למשבר הטילים בקובה (1962), שיכול היה להתפתח בעקבות היסחפות צבאית מעין זו. אפשרות זו התחזקה גם לנוכח האזהרה שהעביר הקרמלין לווינגטון ב"קו החם" באותם הימים, שלפיה אם ישראל לא תעצור את הלחימה, תנקוט ברית המועצות את "הצעדים הדרושים" (Vasilyev, 2010, p. 326). "היה ברור כי באותו רגע הייתה ברית המועצות נכונה להתערב צבאית" במלחמה, כתב יבגני פרימקוב (Primakov, 2012, p. 23).

כעבור שנים פעל גרומיקו רבות כדי למנוע התנגשות ישראלית-ערבית מחדשת במזרח התיכון, שפירושה היה עימות פוטנציאלי כלל-עולמי שיערב את צבא ברית המועצות. בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20, חרף המעורבות הרוסית במלחמה באפגניסטן, תמך שר ההגנה הסובייטי דמיטרי אוסטינוב בהקמת בסיסים צבאיים סובייטיים בסוריה. בלי שידע על כך את "כיכר סמולנסקאיה", כפי שמכונה משרד החוץ הסובייטי, אוסטינוב חתם עם הצבא הסורי באוקטובר 1982 על הסכם פריסת חטיבות סובייטיות של טילים נגד מטוסים בסוריה, ועד מהרה גדל סדר הכוחות הסובייטי במדינה זו לשמונת אלפים חיילים. גרומיקו טען כי אם תתרחש

הסלמה אי אפשר יהיה לספק לכוחות אלה סיוע, וכי ברית המועצות עלולה להישאב למלחמת עולם חדשה. נראה כי גרומיקו מילא את התפקיד העיקרי בכך שהפוליטיקאי קיבל החלטה להוציא את הכוחות, ואנשי צבא סובייטים עזבו את סוריה בקיץ 1984 (Epshteyn, 2015).

ב־1967, בשונה מארצות הברית, ברית המועצות התנגדה בתכלית לפעולות לחימה חדשות במזרח התיכון. בחודש מאי אותה שנה שכנעה ההנהגה הסובייטית את נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר לא להפציץ מהאוויר את שטח ישראל. פרט חשוב שלא הכירו בקרמלין ובמשרד החוץ הסובייטי היה כי תקיפות אלה, שלא הוצאו אל הפועל, נועדו לפגוע בכור האטומי הסודי ביותר ליד דימונה, שבו עמלו הישראלים על פיתוח נשק גרעיני. לפי העדויות הקיימות, כעבור שנים אמר גרומיקו: "אני חושב שאילו היינו מבינים אז היטב שהמטרה העיקרית של תקיפה זו היא השמדת הפוטנציאל הגרעיני של ישראל, לא היינו משכנעים [את המצרים] להימנע ממנה" (Grinevskiy, 2001).

לאחר ניתוק היחסים הדיפלומטיים עם ישראל שמרה מוסקבה על מגעים חשאיים עימה. החל משנת 1971 הגיע השליח הסובייטי פרימקוב לישראל ולווינה פעמים מספר, כדי להתייעץ עם הנציגים הישראלים. המגעים החשאיים התנהלו באופן אקטיבי עד שנת 1977. גרומיקו עצמו דיבר פעמים רבות על כך שברית המועצות אינה מטילה ספק בזכותה של מדינת ישראל להתקיים, והיא תומכת במתן ערבויות לביטחונה. באותה מידה דבקה מוסקבה בעקביות בעמדתה בדבר הצורך להקים מדינה פלסטינית. גרומיקו העביר מסרים אלה שוב ושוב לבני שיחו הישראלים. הוא עשה זאת במפגשים עם נציגי ישראל בוועידת ז'נבה (1973) להסדרה במזרח התיכון, ובמהלך פתיחת המושבים של העצרת הכללית של האו"ם בניו יורק (Epshteyn, 2015). כך, בספטמבר 1984 בשיחתו עם עמיתו הישראלי דאז יצחק שמיר, אמר שר החוץ הסובייטי גרומיקו: "אפילו כעת, כשישראל מתייחסת בצורה עוינת למדינתנו, אנו לא מסכימים עם אלה המתבטאים בעד השמדתה של מדינת ישראל כמדינה עצמאית" (Gromyko, 2015). את אותם המסרים העבירה ברית המועצות במפגשים עם הנציגים הערבים, ובהם מנהיג אש"ף יאסר ערפאת. לערפאת אמר גרומיקו בשנת 1977: "אם ברצונכם להגשים את חלום הקמת המדינה הפלסטינית, עליכם להכיר במוקדם או במאוחר בזכותה של מדינת ישראל להתקיים" (Grinevskiy, 2001). במגעים עם הישראלים הועלתה לא אחת סוגיית חידוש היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות לישראל, ומוסקבה אף הביעה נכונות לסגת מדרישתה כי ישראל תחזיר את השטחים שכבשה במלחמת ששת הימים, אולם ישראל לא ניצלה אז את ההזדמנות הזו.

סיכום

המדיניות הסובייטית כלפי שאלת הקמתה הלגיטימית של ישראל וזכות הקיום שלה נגזרה ממדיניותה ביחס למעצמות עולמיות אחרות, והתגבשה במנותק מהגישה האנטישמית שהמשטר הסובייטי אימץ בזירת הפנים בשלהי שנות ה־40. הן התמיכה בהקמת ישראל והן חילופי הצד של מוסקבה לטובת הערבים נבעו מהצורך להחליש את כוחה של בריטניה, ובהמשך את כוחה של ארצות הברית במזרח התיכון. על ישראל להכיר תודה לברית המועצות על כך שהיא קמה כמדינה לגיטימית מבחינת הליכי הקמתה באו"ם, ולא נאלצה להכריז על עצמאותה כשהסטטוס המשפטי שלה לוט בערפל.

כמו כן, לאורך כל שנות קיומה, גם בעת ניתוק היחסים ובעילות של פערים אידיאולוגיים ופוליטיים עמוקים בין המדינות, עמדתה של ברית המועצות הייתה כי אין לפקפק בזכותה של ישראל להתקיים. אנדריי גרומיקו מילא תפקיד מפתח בעיצוב המדיניות הסובייטית כלפי ישראל, הן כמי שהוביל את המהלכים לתמיכת הגוש הקומוניסטי באו"ם בהחלטת החלוקה והן בהמשך, כאשר בתקופת ניתוק היחסים הדיפלומטיים הפך לאחד הצירים המדיניים בהידברות הישראלית-סובייטית.

מקורות

- Agapov M.G. (2015). [In Russian] Andrey Andreyevich Gromyko — chelovek, "imya kotorogo znayet kazhdy Shkolnik v Izraile" [Andrei Gromyko — The person, "whose name every Israeli school-child knows"]. *Ural Survey of Oriental Studies*, 6, pp.154-160.
- Dinerstein H. (1970). The Soviet Outlook. In: R. E. Osgood (ed.), *America and the world: From the Truman Doctrine to Vietnam*. (pp. 79-144). *The Johns Hopkins Press*.
- Epshteyn, A. (2015). [In Russian] Andrey Gromyko i sovetsko-izraelskaya diplomatiya v period otsutstviya dvustoronnikh otnosheniy, 1967-1985 [Andrei Gromyko and Soviet-Israeli diplomacy in the absence of diplomatic relations, 1967-1985], *Ural Survey of Oriental Studies*, 6, pp.136-153.
- Goreslavskaya, N. (2009). [In Russian] Andrey Gromyko: Oshibka Mistera Net [Andrey Gromyko, Mister No's mistake]. Eksmo, Algoritm.
- Grinevskiy O.A. (2000). [In Russian] Tayny sovetskoy diplomatii [The secrets of the Soviet diplomacy]. Vagrius.
- Grinevskiy O.A. (2001, March 1). [In Russian] Atomnaya bomba i Blizhniy Vostok [The atomic bomb and the Middle East]. *Nezavisimaia Gazeta*.
- Gromyko A.A. (2015). [In Russian] Pamyatnoye. Ispytaniye vremenem [Memoirs, the test of time]. Kn. 2. Tsentrpoligraf.
- James, L. (1997). *The Rise and Fall of the British Empire*. St. Martin's Griffin.
- Kissinger, H. (1997). [In Russian] Diplomatiya [Diplomacy]. Ladomir.
- Primakov, Y. (2012). [In Russian] Konfidential'no: Blizhniy Vostok na scene i za kulisami (vtoraya polovina XX — nachalo XXI veka) [Confidential: The Middle East on the stage and behind the curtains (second half of the 20th — beginning of the 21st Century)]. Rossijskaia Gazeta.
- Rybas S.U. (2011). [In Russian] Gromyko: Voyna, mir i diplomatiya [Gromyko: War, peace and diplomacy]. Molodaya gvardiya.
- Solov'eva, R. (2012). [In Russian] OON i "Holodnaya Vojna" [UN and the Cold War], in I. Gayduk, (ed.), *V labirintakh kholodnoy voyny: SSSR i SShA v OON, 1945-1965* [In the Labyrinths of the Cold War: USSR and the US in UN, 1945-1965] (pp.150-154). *IVI-RAN*.
- Vasilyev A.M. (2010). [In Russian] Korol Feysal: lichnost, epokha, vera, [King Faysal: Personality, epoch, faith], Institut Afriki RAN, Vostochnaya literatura.